

A történelem alakzatai *

Manapság a gondolkodás szintézise lett a bölcsek köve, s minden ilyen szintézisnek tartalmaznia kell történelemfilozófiát is – ha az nem eleve szerves része már. E téren a két legkiemelkedőbb modern eredmény Marxé és Spengleré; az egyik szerzője kommunista, a másiké meg már-már fasiszta. Amire egyértelműen szükségünk lenne, az egy hasonlóképpen lenyűgöző mű, amely azonban helyet adna az emberi értékeknek, nagy vallásoknak, és nem rémiszteni halálra a középosztálybeli olvasót sem. Így aztán, amikor egykötetes rövidített kiadásban megjelent Toynbee *A Study of History* (Tanulmány a történelemről) első hat kötete, azonnal hatalmas közönségsikert aratott. E siker legfőképpen a *Time* folyóiratnak volt köszönhető, amely komoly érdeklődést tanúsít minden olyan könyv iránt, ami kulturális zárókordont vonhat a marxizmus köré.

A *Tanulmány a történelemről* óriási történelmi anyagot mutat be, gyakran csak egyetlen és általában görög szóval jelzett témák vékony láncára fűzve. Az eredeti műben az olvasó teljesen elveszhet az egymást vég nélkül követő lenyűgöző események között, s ráadásul eközben az a kellemes érzés tölti el, hogy mindez, elejétől a végéig, valamit bizonyít – habár néha a bizonyítás tárgyának megállapításához a tartalomjegyzéket kell újra fellapoznia. A rövidített kiadásból, amely határozottabban mutatja a mű felépítését, kiviláglik, hogy Toynbee nem történelemfilozófiát ír, hanem inkább egy hatalmas történelmi pano-rámát tár elénk. Anyaga valójában nem „bizonyít” semmit; a szerző bőségesen részletezi nézetét, s egy képzeletbeli, kiteljesedett felfogás felé vezet bennünket, amely időnként átugorhatja a logikai szintet, sőt, néha a tényeket is. Toynbee bírálóinak a rajongóktól a dühöngőkig terjedő széles skáláját olvasva meglepett a tény, hogy akik szimpátiával viseltetnek vállalkozása iránt, azok hibáit, nagy számuk ellenére is, inkább az összkép fogyatékoságainak tekintik, nem pedig a rossz

* Recenzió Arnold T. Toynbee *A Study of History* (Tanulmány a történelemről) című műve I–IV. kötetének D.C.Somervell által rövidített változatáról (New York – Oxford University Press, 1947.)

kapcsolásoknak az érvek láncolatában. Akik viszont nem rokon-szenveznek vele, azok mindent egyformán értelmetlennek találnak, s az egész művet kaotikusnak tartják.

Toynbee Spengler-től függetlenül dolgozta ki elméletét, s mikor ez utóbbi műve, *A nyugat alkonya* az első világháború után megjelent, Toynbee először úgy vélte: ezt a könyvet neki írták. Spengler szerint a történelem alapvető formája nem a véletlenek káosza, és nem is szigorúan egyenes vonalú fejlődés, hanem társadalmi fejlődések sorozata, amelyeket ő „kultúrák”-nak nevez. Ezek a kultúrák pontosan úgy viselkednek, mint az élő szervezetek: növekednek, kifejlődnek, hanyatlanak és meghalnak; élettartamuk körülbelül megegyezik. Mindegyik egy földművelő gazdaság „tavaszával” kezdődik, feudális, arisztokratikus társadalommal, misztikus – ikonikus vallással; a „nyár” a városállamokkal, az individualizált művészetekkel érkezik el; az „ősz” pedig a művészet túlfinomultságával és a gazdasági expanzióval köszönt be. Ekkor a „kultúra” „civilizációvá” alakul, s megkezdődik a hatalmas városok, a tönkretett mezőgazdaság, a diktatúrák és a hódító háborúk „tele”. A művészetek lehetőségei ekkorra már kimerültek, s a kor nagy eredményei legfeljebb a gépesítés technikai bravúrjai, s a polgári és katonai igazgatás lesznek. Mi a „nyugati” kultúrához tartozunk, amely tavaszát a középkorban élte, nyara a reneszánsz, ősze e XVIII. század volt, tele pedig a nagy francia forradalommal kezdődött. Előtte már létezett egy klasszikus kultúra, amely ugyanezekben a fokozatokon ment keresztül. Homérosz hősei a mi lovagkorunk alakjainak felelnek meg, a görög városállamok ideje a mi reneszánszunknak, Athén utolsó fénykora Bach és Mozart korának. Nagy Sándorral kezdődik meg a világbirodalmak „civilizáció” korszaka, mert ő a mi Napóleonunknak felel meg. Tehát a „nyugat alkonya” körülbelül a klasszikus idők pun háborúinak korát érte el; a Római Birodalom és a császárok uralma jelzi mindazt, ami még előttünk áll. E két nagy kultúrán kívül Spengler vizsgál még egy egyiptomit, egy kínait, egy indiait, egy arab- vagy szíriait (amit ő „mágusi”-nak nevez), amely Jézus idejében kezdődött, s később mohamedanizmussá fejlődött, s egy új orosz, amely épp most van születőben. E kulturális fejlődésektől eltekintve az emberi élet csak a létezés pusztá folytonosságát képviseli, minden forma vagy jelentőség nélkül. A primitív és a kimerült társadalmaknak egyformán „nincs történelmük”.

Spengler szerint, amikor az idők folyamán az egyik kultúra fölváltja a másikat, közben nem igazán tanul az elődjétől, így a történelemben nincs általános haladás. Ha két kultúra konfliktusba kerül, az agresszívabb megakadályozhatja a másik fejlődését, eltörpítheti azt, és Spengler kifejezésével élve, „pszeudomorfozist” okozhat. A klasszikus

civilizáció bánt így a mágusaival; a nyugati pedig ezt teszi most az oroszokkal. Ám soha, egyetlen nyugati sem értheti meg, mi járt egy klasszikus-kori vagy indiai ember fejében. Csak sejtheti ezt abból, ahogyan a másik kultúra minden terméke beleilleszkedik egy, az ő számára idegen, konzisztens gondolkodásmódba. Ez a mindent átfogó gondolkodásmód megragadható, bár természetesen nem elvonatkoztatott tételeken, hanem szimbólumokon keresztül. A klasszikus kultúra „szintiszta jelenben” él, nem rendelkezik a mi idő- és történelem-szemléletünkkel: az építészetet oszlopos tömegként értelmezi, a tragédiát stilizált magatartásként, a szobrászatot testformaként, a matematikát egész számokként és zárt tereként, a zenét különálló hangjegyek kapcsolataként, a diplomáciát személyes viszonyok rendszereként. A nyugati kultúrát a végtelen utáni vágyódás jellemzi: számára az építészet egekig törő szerkezeti energia, a tragédia jellemábrázolás, a szobrászat harc az anyaggal, a matematika változó függvény, a zene ellenpont, a diplomácia nagyhatótávolságú fegyverként használt kabinet-szintű döntések sorozata. A mágusi kultúra kupolákkal, barlangokkal, szent könyvekkel és titkos hagyományokkal teli; az orosz a „magasság tagadását” fejezi ki, mind építészeti stílusának zömökségében, mint társadalmi kommunizmusában, és így tovább.

Mindennek nagy része a legolcsóbb fajta német romanticizmus, de már néhány más, fenyegetőbb jel is feltűnik. El kellene fogadnunk korunk jellemét, mondja Spengler, nem pedig sóvárognunk az elenyészett múlt vagy az utópikus jövő után, amely (ezzel Toynbee is egyetért) a megfáradt elme nyomorúsága. Felfedezhetjük a művészetek új változatait, de újabb szerves fejlődés már nem lehetséges többé; ezeket inkább meg kellene hagynunk a csodabogaroknak, s mi pedig foglalkozunk a magunk nagy háborúival és diktatúráival... A császárok Rómája, Vergilius, Horatius, Ovidius, Catullus Rómája vajon kizárólag a vízvezetékek és a légiók iránt érdeklődött? Ám ne szakítsuk félbe a professzort! Spengler következő művének, a *The Hour of Decision* (A döntés órájában) írója is csak egy újabb kétbalkezes náci. Tétele azonban mélyen belénk íródott: valamilyen mértékig spengleriánusok vagyunk mind, s ha az ellenségnek van még valamennyi lőszerkészlete, amit megszerezhetünk, azt vissza kell rá lőnünk.

Toynbee művének nagy része, különösen az első három kötet olyan, mintha Spengler javított változata lenne, messzi nagyobb történelmi tudásra alapozva. Ő szintén elkülöníti a „civilizációt” vagy „társadalmat”, mint történelmi kutatásának alapegységét. Az első három kötet vázolja a társadalmak „genezisét” és „növekedését”, a következő három pedig a „hanyatlást” és a „szétbomlást”; habár a negyedik kötetben Toynbee

kerüli Spengler „hanyatlás” (Untergang) kifejezését, helyette a „bukást” (breakdown) használja. Spengler hat vagy nyolc civilizációja mind helyet kapott huszonegy civilizáció sokkal teljesebb vizsgálatában. Toynbee leginkább a proletariátusnak az utolsó szakaszban játszott szerepéről vall más nézeteket, s ebben a felfogásában lépi túl Spenglert. Az utóbbi számára a proletariátus nem egyéb, mint csöcselék; Toynbee azonban látja, hogy egy belső proletariátus (a társadalom kizsákmányolt elemei) és egy külső (a barbár nomádok) együtt alkotnak egy „egyetemes egyházat”, amely egyszerre lesz a régi társadalom koporsója s az újnak a bölcsője, ily módon tehát létrejöhet két társadalom között szellemi fejlődés. Ez a felfogás a kereszténységnek sokkal kielégítőbb történelmi magyarázatot ad, mint Spengler; ennek rendkívül összetett okait most nem vizsgáljuk. A negyedik kötet elején Toynbee gondolatmenete kerül válságba; a hanyatlás okának kérdésével, amely Spengler közvetlen vizsgálatát is jelenti. A szerzőnek azonban nem sikerül úrrá lennie ezen a válságon, így a továbbiakban műve mintegy mellékvágányon fut. Toynbee két igen gyenge támadást indít Spengler ellen. Először is „fatalistának” nevezi, ami éppen nem helyénvaló, hiszen előre megjósolni, hogy egyszer minden élő meghal, lehet tapintatlanság, de semmi esetre sem fatalizmus. Aztán felrója, hogy Spengler a metaforát valós tényként használja. Azonban a Tanulmány a történelemről olyan címszavakban szervezve, mint „a kreativitás nemezise”, „visszavonulás és visszatérés”, „szakadás és palingenezis”, meglehetősen ingoványos talaj ehhez a vádhoz. Amint láttuk, mind Toynbee, mind Spengler bizonyos elemek szimbolikus jelentőségének képszerű felfogására alapozott intuitív választ követel. Toynbee igazi válasza az, hogy a civilizáció nem élő szervezet. Az élő szervezet élettartama kezdettől meghatározott; a civilizáció a társadalom életének egyik módja, amelyet a környezeti kihívás kelt életre, s melynek folytonossága a további kihívásokra megfelelni képes társadalmi akarát és ítélőképesség meglététől függ. Ha összeomlik, annak mindig van meghatározható és adott időben elkerülhető oka.

Spengler ügyesebben kezeli a kultúra organizmus volta mellett szóló bizonyítékait, mint Toynbee. Ha, mondja Spengler, megfigyeljük a festészet fejlődését az idők haladtával Giottótól Rembrandtig, láthatjuk a táj iránti érdeklődésben, a realiztikus arcképekben, a fénykezelésben, az öntudatosság folyamatos gyarapodásában, a lehetőségek bizonyos tartományának felfedezésében megmutatkozó előrehaladást. A művészet nem lesz sem jobb, sem rosszabb: egyszerűen halad. Ha összehasonlítjuk a modern Amerikát a klasszikus Rómával, olyan párhuzamokat találunk, amelyek Nagy Károly korával összevetve nem tűnnek elő; s ezekre a

párhuzamokra csak a kultúrkorok fogalma ad magyarázatot. Spengler nem mondja többször, mint Toynbee, hogy a „bukás” elkerülhetetlen; csak a haladás az; s ő is ugyanolyan hangsúlyt fektet az önrendelkezés fontosságára, amely megakadályozhatja a „bukást” az utolsó szakaszban. Azonban erőteljes érvelése, amellyel a nyugati kultúra viszonylagos előrehaladott korát biznyítja, még mindig teljességgel megcáfolatlanul áll. Nem elegendő, ha lusta könyvbíráló módjára csak annyit mondunk: valószínűleg csak hamis analógián nyugszik egész rendszere, semmi máson. Nem, ez nem megy.

Toynbee történelemfelfogása olyan közeli rokonságban áll Spenglerével, hogy amikor elveti Spengler tézisé, a sajátját is kénytelen lenne eldobni azzal együtt, ha közben a gyakorlatban nem fogadná el azt, amit az elméletben elutasít. Rengeteg élőlényekhez kapcsolódó metaforával él, amelyek használatát egyszerűen képtelen elkerülni. Az aranyág „halál és újjászületés” ritmusa Toynbee rendszerének is szerves része: nagyon helyesen teszi, hogy felhasználja, Spengler pedig nagyon helytelenül nem teszi ezt; azonban ez nem más, mint valamiféle organikus ritmus. A civilizációk „növekednek”, attól függetlenül, hogy hirtelen gépekké válnak és „lerobbannak”, aztán pedig szervesen anyagokként „szétbomlanak”. Toynbee vitázik Gibbon szellemével, aki az Antoninuszok korát igazi, nem pedig csupán vénasszonyok nyarának tartotta. Nem rendelkezik a dolgoknak olyan csoportjával, amit civilizációfogalmával társíthatna, ezért azt olyan körülíró kategóriákkal kell meghatározni, mint például az „entitás”. Huszonegy civilizációja közül a mienket kivéve mindegyik keresztülment valamint, ami gyanúsán hasonlít a „zavaros idők” organikus szakaszaihoz, az egyetemes államhoz és egyetemes egyházhoz. Noha annak állandó bizonygatása, hogy a mi civilizációnk kivétel, még Toynbee saját maga számára sem meggyőző, ahogyan ezt a hatodik kötet zavaros zárófejezetei, s a korunkban mutatkozó „széthullás” párhuzamaira vetett aggódó pillantásai gazdagon bizonyítják. Az az érzésünk, fél attól, hogy saját logikai következtetései hatására Spengler „pesszimizmusánál” kötne ki. Azonban akármit is gondolunk Spengler pesszimizmusáról, egy olyan ember optimizmusa, aki 1939-ben azt írja, hogy korai még kijelenteni, vajon elérkeztek-e számunkra a „nehéz idők” - meglehetősen vigasztalannak tűnik.

Spenglerrel szemben, aki elsősorban filozófus volt, s munkája során szedte össze történelmi ismereteit, Toynbee elsősorban történész, akinek filozófiai alapelveit főképp elsősorban saját megérzései adják, melyek közül néhány bergsoni eredetű. Sok helyen Toynbee nem is veszi észre, hogy alapvető filozófiai problémáról beszél. Így hát a „bukás” vizsgálata maga is elbukik, mert figyelmen kívül marad a kérdés: valójában mi is a

történelmi ok. Pascal szerint, ha Kleopátra orra egy hüvelykkel hosszabb, másként alakul a világ. Spengler szerint más alakok léptek volna Antoinus és Kleopátra helyébe, más csatákat vívtak volna meg, a történelmi események a felszínen talán másként alakulnak, de az alapvető kapcsolat a haladó egyiptomi kultúra, a korosodó klasszikus és a születő szíriai között ugyanaz maradt volna. Ez a megkülönböztetés történelem és krónika között Spengler egyik legjelentősebb meglátása. Megjelenik ez a különbségtétel Toynbee-nál is, de végeredményben ő visszavisz bennünket a jó öreg „gyakorlati” történelemszemlélethez, ahol történetlem szerencsés és szerencsétlen események kaotikus sorozata, rulettjáték, amelyben a játékos szerencséje tartós lehet, ha rábukkan egy a véletlenszerűség törvényeit kijátszó szisztémára.

Mind Spengler, mind Toynbee úgy beszél Marxról, mint másodrendű gondolkodóról: a náci lezsidózza, az angol liberális német zsidónak nevezi. Én ellenben úgy vélem, Marx kezében van az a megoldás, amit Toynbee és Spengler olvasója egyaránt hiányol. Az új termelési eszközök az egész társadalom arculatát átalakítják; s az új termelési eszközök előállítására szolgáló technika, melyet az ipari forradalom tudatosan hozott, megváltoztatta az egész történelem arculatát. Most egy teljesen új tényezővel is számolnunk kell, amely elég jelentős ahhoz, hogy ne lehessen beleolvasztani a különálló „civilizációk” dialektikájába. A kérdés, vajon a nyugati civilizáció fennmarad-e avagy összeomlik, túlhaladott; akárcsak ugyanez a kérdés a Brit Birodalomról, mert a világ már kezdi kinőni az „egy” civilizáció koncepcióját, és valami egészen másfajta problémához érkezett el. Minthogy az ipari forradalom Nyugaton kezdődött, a világra gyakorolt átalakító hatása a nyugati társadalom expanziójának tűnt, s valóban részben ez is volt; de ezzel egyidőben valami más is történt. Az egész világon azonos tényezők, mint például a dolgozók kizsákmányolása, ha nem is kevésbé fontosak, de legalábbis kevésbé erőteljesebbek a történelemben, mint a civilizációk konfliktusai. Most azonban már ezek a fontosabbak, s szerepük egyre nő. Toynbee érzi, hogy a világbéke attól függ, sikerül-e elérni az öt jelenlegi civilizáció együttélését, szemléletmódjuk hagyományos különbözősége ellenére is. Am nála ez ismét csak a már ismert felsőbbrendű nemzetek szövetsége lenne, az erőegyensúly-tévedések felülvizsgálata a nemzeti tömbök új elrendeződésének ésszerűsítésére. Az Egyesült Civilizációk gondolata, akárcsak az Egyesült Nemzeteké, nagyon szép, de nem az igazi.

A Tanulmány a történelemtől máris afféle múzeumi darab lett. A negyedik, ötödik és hatodik kötet a harmincas évek terméke, a tehetetlen demokrácia és az erőszakos fasizmus szörnyű korszakáé; s mindannyiunk

érzését fejezte ki a belőle kicsengő remény, hogy a világnak az a status quo-ja mégsem fog „fennmaradni”. Most az atombomba és az orosz – amerikai terjeszkedés áll előttünk, ám a hatodik kötet befejezése óta háborúzással telt el néhány év, s talán egy új kezdés friss energiákat szabadít fel. Marx és Spengler nagy szintézise még megírásra vár; de ugyanígy Toynbee könyvének másik fele is.